

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРИЕ
ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ ПЕТИ

УЧАСТИЕТО НА БЕСАРАБСКИ БЪЛГАРИ В
СЛЕДОСВОБОЖДЕНСКИТЕ КУЛТУРНИ ПРОЦЕСИ У НАС
(1878 — 1918 Г.)

Калчо Калчев

За немалка част от творците, представители на българската етническа диаспора в Бесарабия, оставили трайна следа в областта на юриспруденцията и частните обществени науки, на естествознанието и математиката, на журналистиката, на изкуството и т. н., в българската историопис вече са давани пространни или по-лаконични оценки. Имената на част от тях са включени в различни справочно-енциклопедични издания, за други пък познанията на нашия съвременник са изключително бедни и ограничени или пък изобщо липсват¹.

Без да спираме вниманието си върху ролята на някои бесарабци при обсъждането и приемането на Търновската конституция (1879 г.), ще посочим, че в самото начало на българската правосъдна система твърде осезателно се чувства бесарабското българско присъствие. То се олицетворява най-вече от Димитър Греков от Болград (1847 — 1901 г.) и Порфирий Стаматов (1840 — 1925 г.) от Белгород-Днестровски. Д. Греков оглавява министерството на правосъдието в първите две правителства на Княжеството (до 24 март 1880 г.), а Порф. Стаматов е титулярен министър на това ведомство в кабинета на ген. Ернрот (април — юли 1881 г.), след което през следващата година постъп министър на правосъдието в кабинета на ген. Соболев отново е поверен на Д. Греков.

Интензивното формиране на съдоустройството означава привличане на повече подготвени кадри за съда, прокуратурата и адвокатурата. Недостигът от кадри по всички етажи на системата налага да се използва интелекта на всички по-будни българи и особено на ония бесарабски младежи, които след присъединяването и на Буджака към Русия напускат родния край и поемат на юг, към родината на дедите и бащите. Тези млади хора ще положат малко по-късно основите на българската юриспруденция. Присъствието им на този фронт на отечествената наука е особено осезателно.

Местната българска общественост, мнозинството от която е силно политизирано, с доминиращо пролибералска ориентация, посреща обаче враждебно новодошлите².

В края на миналия и през първите две десетилетия на ХХ в. в правната система на българската държава работят твърде много адвокати, прокурори, председатели на съдилища и военни юристи от бесарабски произход. От тази среда израстват няколко министри на правосъдието, но също и политици от ранга на Александър Малинов. От тази среда излизат и ръководителите на военносъдебното ведомство генералите Георги Агура (от с. Чешма варуита), Димитър Мететелов (от с. Камчик, днес с. Заря) и Кирил Радионов (от Болград), оглавявали този изключително важен ресор в армията чак до 1917 г. Същият кръг служители на Темида излъчва и първите представители на отечествената правна наука, като Васил Маринов и Георги Згурев от Болград и Иван Славов от с. Бановка — първи преподаватели в новооткрития през 1892 г. Юридически факултет. Над всички тях от второто десетилетие на века насетне се откроява фигурата на Стефан Г. Баламезов — ученият, разработил системата на българското конституционно право. Макар и да израства и да придобива образование в България и Швейцария, той — роденият през 1883 г. в Кишинев българин — е също син на Бесарабия.

Научно-преподавателската кариера на Ст. Баламезов започва от пролетта на 1916 г., когато става частен хоноруван доцент по общо държавно право, но тя е предшествана от неколкогодишна възходяща линия на развитие като дипломат и експерт в системата на българското външно министерство. През 1918 г. младият университетски учен е избран за редовен доцент и по българско конституционно право. Зад гърба му са сериозни изследвания по проблеми на парламентарното управление и местното самоуправление, по учението за разделение на властите и приложението на това учение в модерната държава. С най-значима обществена тежест е проучването „Министрите — тяхната роля и тяхната власт в парламентарната монархия“ (1914 г.), както и подготовеният към 1918 г., но публикуван малко по-късно труд „Нашата Конституция и нашият парламентаризъм“. Демократ и патриот, бъдещият голям учен на България е критик на парламентарната монархия и прорепубликанец³.

В българската правна наука той има обаче свои предшественици, сред които и посочените по-горе В. Маринов, Г. Згурев и Ив. Славов — и тримата от поколението на баща му Г. Баламезов.

Общото между тримата първи преподаватели в Юридическия факултет е, че са випускници на Болградската гимназия: първият — през 1874 г., вторият — през 1878 г., третият — през 1881 г. И тримата следват право в руски висши учебни заведения — Маринов и Згурев в Одеския университет, а Славов — в Московския. Васил Маринов става преподавател по наказателно право, Георги Згурев — по углавно и гражданско съдопроизводство, а Ив. Славов — по римско право и енциклопедия на правото. Маринов и Славов са избрани за частни хонорувани доценти през 1895 г., а „кандидатът по правото“ на Одеския университет Г. Згурев, би-

дейки тясно свързан с политическите среди около Народната партия, става в края на 1894 г. главен секретар на Министерство на правосъдието, след което в продължение на година и половина (август 1897 — януари 1899 г.) оглавява това министерство. И тримата прекратяват почти едновременно преподавателската си кариера: Г. Згурев — като министър на правосъдието през 1898 г., а В. Маринов и Ив. Славов — през 1899 г. Тогава Маринов става и подпредседател на Върховния касационен съд⁴.

Тримата преподаватели са свързани в различна степен с политическия живот в страната. Най-силна е тази връзка при Г. Згурев, който освен изпълнението на министерските функции, има в политическия си актив и дългогодишно депутатство в Парламента от 1897 до 1913 г. като представител на Народната партия. Един от създателите на „Юридическо списание“ (1888 — 1899 г.) и много години негов сътрудник, в края на века Г. Згурев публикува доста материали по правни въпроси и в колоните на в-к „Мир“. По-късно дълги години е председател на Управителния съвет на Адвокатския съюз. Но в историята на българската юриспруденция той остава с курсовете лекции по гражданско съдопроизводство, с изследвания за капитулациите и капитулационния режим, а също и с участието в разработването и приемането на някои важни закони.

С най-значима научна стойност за българските правни науки са изследванията на В. Маринов „Мотивиране на присъдите“, „Защитаване правата на трети лица при описване имота на длъжника“ и пр., а практическата му дейност в Софийския окръжен, а след това и апелативен съд, и особено дейността му като подпредседател и председател на Върховния касационен съд от 1913 до 1927 г. е по същество процес на творческо прилагане на теоретическите знания.

Участник в националнореволуционното движение в младежките си години, близък с Л. Каравелов, Хр. Ботев, Ол. Панов и др., В. Маринов остава в историята на българската култура и с подарената от него през 1928 г. в Български исторически архив, надписана с лично посвещение фотоснимка на Хр. Ботев, придобила десетилетия наред най-голяма популярност. Става дума за известния единичен портрет на Хр. Ботев, направен през 1875 г. и подарен още на Иван Драсов, Мих. Паничерски, Ив. Андонов, Вел. Попов, отец Герасим⁵.

Иван Славов остава в историята на българските правни науки главно с подготовката и четенето на първите курсове по римско право, енциклопедия на правото и по гражданско съдопроизводство, а също и с ръководенето на Статистическото бюро към Министерство на просвещението (от февруари 1897 до декември 1893 г.). Като В. Маринов, и той председателства Софийския апелативен съд, след като в началото на правната си кариера (в 1885 г.) е изпълнявал функциите на прокурор при Софийския окръжен съд, поемайки ги от В. Маринов.

Специфично място сред бесарабците юристи заема известният адвокат и съдия в Софийския апелативен съд Гаврил Занетов от с. Конгас. Неговите статии и брошури са с историческа проблематика. Особена стойност имат публикациите в „Периодическо списание на Българското кни-

жовно дружество“ за българските колонии в Русия, за първите влашки господари и пр. Г. Занетов е един от първите, обърнали сериозно внимание и върху българското население в Сърбия. Оpoznал добре проблемите около етногенезиса на живеещите в Бесарабия, произхождащият от гагаузката група Г. Занетов развива тезата за прабългарската основа на гагаузите, като изказва редица съществени съображения около езика и вярата им. Самият той е с гагаузки родов корен, но с българско самосъзнание⁶.

От останалите прависти-бесарабци заслужават специално внимание офицерите-юристи, за които стана реч по-горе. Доколкото за дейността им вече е писано⁷, ще отбележим допълнително това, че с нея се слагат основите на новия войскови порядък в българската армия върху принципите и законите на военната наука. Проблематиката, разработвана в трудовете на Г. Агура, Д. Мететелов и др., очертава кръга на част от практическите въпроси, поставяни за разрешаване от българските военни юристи. До каква степен това разрешаване е успешно, би могло да се отговори след по-задълбочено проучване.

Сред военните юристи особено място заема полковник Георги Янков (от с. Бешалма). Приносът му към българската национална култура, в частност към военно-правната наука, едва ли би могъл да се открие от няколкото негови статии. Не може да се види той и в последователно отстояваните русофилски позиции. Като най-значим личен актив в българските културни процеси в началото на ХХ в. трябва да признаем записаните от него 333 народни песни от Бесарабия, останали за поколенията чрез нотирването им от Добри Христов⁸. Полк. Г. Янков има място в историята на националната българска култура и с това, че дава възпитание и образование на своята дъщеря — голямата пианистка проф. Тамара Янкова.

В процесите на развитие на българската наука до 1918 г. най-значимите достижения на бесарабските българи не са в областта на юриспруденцията. Не са и в областта на историознанието, където освен Г. Занетов работят и учени като Димитър Агура от с. Чешма варуите (днес с. Криничное) и Георги Дерманчев от Болград — личности, имащи свое място като пионери в подготовката и четенето на курсове лекции по всеобща история в Софийския университет⁹. Над всички тях — преподаватели и изследователи — в областта на хуманитарните научни дисциплини се откроява проф. Александър Ст. Теодоров-Балан от с. Кубей¹⁰. Делото му на пръв етнограф, библиограф, диалектолог и историк на българския език е до такава степен внушително и за периода до 1918 г., че не би било пресилено, ако изведем на преден план извода за фундаменталната същност на изследванията му при формирането на родната филологическа наука.

Комратско-болградският възпитаник идва за пръв път в родината на дедите си веднага след Освобождението и работи в продължение на година в правосъдната система. Едва след това продължава образованието си в Лайпциг и Прага (1879 — 1884 г.) като стипендиант на българското Княжество¹¹, за да се завърне отново в София и започне учителстване в мъжката гимназия. Ангажирането му с организацията и проблеми-

те по създаване на Висшето училище довежда и до оглавяване на това първо по рода си учреждение в България, както и до неговото напускане още през 1889 г. поради настъпили междуличности конфликти. Ректорски задължения Ал. Т.-Балан изпълнява през още две учебни години — 1896 — 1897 г. и 1902 — 1903 г., като освен това ръководи в качеството на декан и Историко-филологическия факултет (1899 — 1900 г. и 1904 — 1905 г.). Независимо от това, дали съзнаваме или не, книжовното дело на учения Александър Т.-Балан живее и днес в съвременния български език. В този смисъл то има непреходен характер.

Чувствителен е приносът на бесарабски българи в развитието и на други клонове на българската наука, вкл. в развитието на медицината и здравеопазването. Успяхме да установим имената на двадесетина лекари, родени в Бесарабия, които през разглеждания период работят във важни звена, учреждения и институти. Оставеното от тях, според досега събраната информация, би могло да се квалифицира в някои случаи като скромно.

Тази характеристика е адекватна за стореното напр. от д-р Николай Иванов от Болград — варненски лекар след Сръбско-българската война, бивш деловодител на Добродетелната дружина, бивш учител в Болградската гимназия, френски възпитаник¹². От подобно естество е информацията за д-р Ал. Антонов, също от Болград, лекувал русенските граждани, както и тази за д-р Константин Георгиев Хаджиоглу от гр. Рени, изпълнявал лекарския си дълг сред добричките граждани¹³.

В други случаи обаче сведенията за лекарите-бесарабци са достатъчно провокативни, за да привлекат вниманието на бъдещия изследовател към подготвянето на персонални биографии. Това обобщение с особена сила важи за дългогодишния главен военен лекар на българската армия д-р Димитър Киранов от с. Чумлекьой (днес с. Виноградовка), който освен всичко друго е автор на публикации в български и немски периодични издания¹⁴. Същото важи и за дейността на още един болградчанин, д-р Петър Бондарев, оглавявал дълги години хирургичните отделения във Видин, Сливен и Пловдив, след което е управител на Варненската болница и лекар в санитарната служба в София, където умира от туберкулоза¹⁵.

Съществува и трета степен на информираност, когато са налице формално достатъчно сведения от биографичен характер, но въпреки това досега не е дадена достатъчно вярна и точна оценка за историческата значимост на отделната личност. Това заключение важи при оценяване персоналния принос в българската медицина и здравеопазване на д-р Анастасия Головина от Кишинев, на д-р Нимфодора (Нина) Борова-Ораховац от с. Кубей и на д-р Атанас Теодоров от Болград. Оставеното от тях в медицината и здравеопазването е толкова внушително, че без него историята на българската медицина би обедняла чувствително.

Д-р Ан. Головина¹⁶ е не само първата българка с висше западноевропейско образование, получено в Цюрих и Париж. Тя е още първата българска жена — редактор на политически вестник, и заедно с това първата българка, занимавала се с проблеми на държавната политика като сътруд-

ничка на княз Александър Батенберг. Най-значим обаче е приносът ѝ в медицината и в системата на здравеопазването, макар най-високите ръководни длъжности, заемани от нея, да са само завеждащ отделение, завеждащ противошарковия институт и началник (главен лекар) на Ловешката болница. Тя извършва изследователска и терапевтична дейност в областта на психиатрията — голяма част от публикациите ѝ са именно в тази насока. Проява се още като интернист и педиатър, като епидемиолог и социалхигиенист. Научната и научнопопуляризаторската ѝ продукция обхваща стотина статии и две брошури, като част от нея е публикувана в руски, немски и американски специализирани издания¹⁷. Макар в някои от статиите да се срещат пристрастност и субективизъм в оценяването на медицинските новости, на преден план се откроява фактът, че д-р Головина е първата пишеща българка, представяща българската медицинска мисъл пред света.

Д-р Н. Берова-Ораховац е втората българка — дипломиран лекар. Завършила медицина в Петербург през 1885 г., тя се завръща в отечеството на дедите и подобно на д-р Головина взема участие в лекуване на ранените през Сръбско-българската война, работейки в отделение с единствената операционна в София. Голямото дело на нейния живот като медик не е обаче работата ѝ като ординатор в Ловешката или в Александровската болници. В продължение на 11 години — от 1904 до 1915 — тя се проявява като инициатор и организатор на българското училищно здравеопазване и на летния отдих на учениците¹⁸. Съпруга на големия лекар и общественик д-р Петър Ораховац, д-р Берова не е безразлична към борбите сред българската медицинска общност и участва в дейността на Лекарския съюз.

Родният брат на проф. Балан, д-р Атанас Теодоров, завършва медицина във Виена в края на миналия век и идва 27-годишен в София, когато брат му е вече утвърден учен. След участъкова, организаторска и изследователска дейност в Ихтиман, София, Павликени и Пазарджик, явно тежеещият към научното знание лекар специализира в Чехия и Виена, за да се завърне отново в България и постъпи в съдебномедицинското отделение на Бактериологическия институт в София¹⁹. От 1911 г. до 1918 г. е зам. директор на Института (1912 — 1919 г.) и завеждащ отделението по съдебномедицински изследвания към него. Блестящата му кариера на учен и преподавател е от 1919 г. насетне, когато се изгражда Медицинският факултет. Но успешният му дебют е още през 1903 — 1904 г. в Бактериологическия институт, а след това и като околийски лекар в Пазарджик с изследвания по епидемиология и по съдебна медицина²⁰.

Достойно представяне в българската наука бесарабци имат и в областта на математиката. То се изразява чрез преподавателската и изследователска дейност на преподавателя по математика в Софийското военно училище Васил Кир. Василиев от Болград. Отличникът на Болградската гимназия и бивш подпредседател на БЦБО в родния си град идва в новоосвободена България на 29 години и преподава на юнкерите математика и физика в продължение на близо 30 години, като през това време

става дописен (1881 г.) и действителен член на Българското книжовно дружество (1902 г.). Блестящо подготвен в Новорусийския университет в Одеса, той притежава качествата да състави и издаде като автор учебниците помагала „Алгебра — I част“, „Елементарна алгебра“, „Оптически далекомери“ и др.²¹ Критерий за качеството на физико-математическата подготовка на неговите възпитаници са познанията на офицерството в областта на стрелбата, на воденето на артилерийския огън, по опазването на материалната част и пр.

Стефан Георгиев поставя основите на Катедрата по ботаника във Висшето училище и в продължение на две учебни години (1895 — 1896 г. и 1899 — 1900 г.) оглавява Физико-математическия факултет. Починал твърде млад (на 41-годишна възраст), младият учен оставя след себе си сериозни изследвания върху българската флора и една добре уредена ботаническа градина към Висшето училище²².

Освен в областта на науката бесарабци имат приноси за развитието и на журналистиката. Едва ли днешният изследвач на българския периодичен печат би могъл да осветли обективно общественото-политическите процеси, ако пренебрегне творчеството на родения в Кишинев Гавраил Баламезов, ако игнорира написаното от младия болградчанин Димитър Д. Димитров или ако отхвърли статиите и бележките на измаилчанина Гаврил Георгиев.

Бившият сибирски каторжник Гавраил Баламезов пристига в България по време на Стамболовия режим и това обстоятелство сякаш предопределя позицията му на безпощаден критик на политическите нрави от онази епоха. Като сътрудник на пловдивския вестник „Балканска заря“ и редактор на пазарджишкия „Прогрес“, както и на следстамболовисткия „Свободно слово“, той публикува десетки статии и фейлетони, най-често подписвани с псевдонимите „Наш“, „Не наш“, „Ганчо Немечката“ и др. В тях разобличава политическата хамелеонщина и безскрупулния карьеризъм на съвременниците си. Под критичния му огън попадат и българските социалдемократи, полемиката срещу които се води от позициите на революционното народничество. Честното и неподкупно перо на Г. Баламезов създава творби, намерили място след падането на Стамболовия режим и по страниците на д-р Кръстевото списание „Мисъл“, макар и за кратко време. Тежко заболяване откъсва надеждния и перспективен публицист от българската действителност и го заставя да се лекува продължително в Швейцария, където го застига смъртта²³. Близо век след неговата кончина фейлетоните му, както и тези на Алеко, притежават удивителна актуалност.

Без партийно-класови предубеждения и схеми трябва да се оценява творчеството и на двамата враждуващи помежду си в началото на XX в. социалдемократи Д. Димитров и Г. Георгиев. Формирали своите полемични и публицистични качества в БРСДП в края на XIX в., двамата изпитват влиянието на марксизма, откъдето възприемат за свое кредо борбата за социална справедливост. Но намиращият се в непосредственото обкръжение на Д. Благоев Гаврил Георгиев²⁴ не съумява да преодолее

гравитацията на идейното поле на бившия си учител от Видинската гимназия, докато Д. Димитров, завършил философия във Висшето училище и опознал идейните брожения в международната социалдемокрация, възприема открито идеите на Ед. Бернщайн и пледира за качествено преустройство на БРСДП²⁵ и на политическата ѝ стратегия. Придаващото стойност на творчеството на Д. Димитров днес са опитите му да подлага на литературно-естетически анализ художествените достижения на творци като Антон Страшимиров, Кирил Христов, Георги П. Стаматов, Иван Ст. Андрейчин.

В богатата палитра на партийния печат своя багра имат и някои други, изявяващи се частично и като журналисти, бесарабци, като Евтим Дуков от с. Чешмели. Взел участие в създаването и списването на някои пловдивски радославистки вестници, той оставя върху техните колони, както и по страниците на други популярни издания, инфантилни статии и бележки и нескопосни стихове.

Сред българската културна общественост до 1918 г. свое място заема и фамилията Дякович. То се определя главно от заслугите на двамата братя Владимир и Борис, синове на известното болградско семейство Иван и Евдокия Дякович²⁶. Ако гимназиалният учител и директор Владимир Дякович²⁷ остава в историята с упоритата си и търпелива работа по събиране на материали и издаването им като книги за миналото на българите в Бесарабия, с авторството на ръководство по ботаника, с основаването на „Учителски вестник“, то неговият по-млад брат, получил в Сорбоната висше археологическо образование — с практическата си дейност като уредник на Народния музей в София и поддиректор на Народната библиотека, а след това и като основоположник на Пловдивския археологически музей и директор на тамошната библиотека. Името му би трябвало да е редом с имената на Димитър Маринов, Йордан Господинов, Атанас Илиев, Рафаил Попов и др. Неговите археологически изследвания върху тракийските и гръко-римските културни пластове имат за археолозите валидност и днес.

Съществен е приносът на бесарабски българи и в поставяне началото на музикално-певческо изкуство. Не би било пресилено твърдението, че основите на българското оперно дело и на българското хорово пеене биха били по-нестабилни, ако отсъстваше вещата и пламтяща енергия на пионери като Николай Ив. Николаев, Иван Н. Вулпе и Катя В. Стоянова — и тримата от Болград.

Някои изследователи не съвсем точно отнасят към бесарабските българи и безспорния фаворит на българското оперно дело Константин Ив. Михайлов — Стоян. Родното му село Голям Буялък (днес с. Благоево) е в Ивановски район на Одеска област отвъд р. Днестър, т. е. извън Бесарабия, макар и да е в непосредствено съседство с нея. Ако към това пояснение добавим и обстоятелството, че сред първооснователите на Българската оперна дружба е и роденият в Тулча Драгомир Казаков — възпитаник на Болградската гимназия — излиза, че ролята на българите от Се-

верното Причерноморие за началното развитие на този важен дял от художествената култура е изключително голяма.

Ако оценим вокалните изпълнения на мецосопрана Катя В. Стоянова и на баса Иван Вулпе за цялата им певческа кариера (до 1918 г. и след това), ще трябва да обобщим, че те — бившите възпитаници на консерваториите във Виена и Москва — биха имали значително по-големи перспективи за сценични изяви, ако не бяха се завърнали в прародината. Но те са предпочели България с ясното съзнание, че са пионери в едно ново изкуство, в което могат да заложат най-доброто от руската и виенската оперни школи.

Отнасяме без резерви към първосъздателите на операта и Николай Ив. Николаев — големият музикален педагог и хоров диригент. Основанията за това виждаме не в революционната му дейност преди 1878 г., нито дори в създаването и ръководенето на многобройните певчески хорове през половинвековната му педагогическа дейност (от 1879 до 1929 г.). Основният аргумент не е и в общопризнатите и известни факти, че той е сред активистите в пропагандирането на идеята за основаване на българска опера, че е сред първосъздателите на частното музикално училище или че е председател на Българския музикален съюз. По-важно и по-значимо е обстоятелството, че през ръководените от Ник. Николаев хорове преминават, усвоявайки азбуката на вокалното изкуство, певци като Стефан Македонски, Ана Тодорова, Петър Золотович, Цветан Каролов²⁸. В това отношение дейността на Ник. Николаев е почти равностойна с тази на професора в Държавната музикална академия Иван Вулпе, който подготвя за голямата оперна сцена Елена Николай, Илка Попова, Констанца Кирова, Петър Райчев, Михаил Попов, Христо Бръмбаров. За периода до 1918 г. тази подготовка е наистина само една перспектива, но школуването на повечето от бъдещите оперни певци в хорозете на Николай Ив. Николаев е една реалност.

Всичко изложено около участието на представители на българската етническа диаспора от Бесарабия в следосвобожденския културен живот на прародината им позволява да се направи изводът, че е налице твърде силно присъствие в доста сфери на духовната култура. България отпуска стипендии, помощи и места в пансионите за средношколците-българчета извън пределите на българската държава²⁹. Тя поощрява подготовянето и на специалисти с висше западноевропейско образование, като отпуска държавни стипендии. Освен проф. Ал. Теодоров-Балан, с български държавни стипендии в чужбина следват д-р Нина (Нимфодора) Борова, историкът Георги Дерманчев, правистите Георги Згурев и Васил Маринов, ботаникът Стефан Георгиев³⁰ и мн. др.

Несъмнени са приносите на десетки бесарабски българи за развитието на културните процеси у нас след Освобождението. Но откъсването им от родната среда има и негативни последици върху българската етническа общност в Бесарабия, за което трябва да се държи сметка и днес.

Бележки

- ¹ Колев, Й. Българската интелигенция (1878 — 1912 г.). С., 1992, с. 64, 98 и др.
- ² Титоров, Й. Бесарабските „вагабонти“. Руссе, (1879), с. 5. Иречек, К. Български дневник. Т. 1 (1879 — 1881). С., 1995, с. 153, 154, 195, 308.
- ³ Алманах на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. С., 1929, с. 391; Алманах на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. С., 1910, с. 157; Сто години БАН. Т. I. С., 1970, с. 101.
- ⁴ Алманах..., 1929, с. 417, 428, 441; Алманах..., 1940, с. 204, 333, 547.
- ⁵ ЦВА, ф. 012, оп. 1, а. е. 27, л. 41, 67; Маринова, В. Бесарабски българи — възпитаници на Болградската гимназия, членове на родовете Маринови и Камбурови. — В: Болградската гимназия. Сборник по случай 135 години от основаването ѝ. С., 1993, с. 232.
- ⁶ Занетов, Г. Българското население в средните векове. Русе, 1902, 67 — 70, 71, 73.
- ⁷ Калчев, К. Бесарабски българи — офицери в съдебното ведомство на българската армия (1885 — 1918 г.). — В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том първи. В. Търново, 1992, с. 125 и сл.
- ⁸ ЦДИА, ф. 164, оп. I, а. е. 18, л. 73; Българска Бесарабия. Бр. единствен, 28 ноем. 1938, с. 11; Маринов, Ил. Опълченци — офицери в българската войска. — В: Военноисторически сборник, 1984, № 1, с. 172. За труда на полк. Янков, издаден с името на майка му Елена В. Янкова, най-висока оценка дава акад. Н. С. Державин.
- ⁹ Алманах..., 1929, 47 — 48; Алманах..., 1940, с. 151; Сто години БАН..., с. 4; Вж. и Николов, Й. Историографски и методологически проблеми на средновековната обща история в българската буржоазна историопис. — В: Методологически и историографски проблеми на историческата наука. Т. I. С., 1973, 194 — 197, 201 — 204.
- ¹⁰ Бележити българи. Т. 6. С., 1976; Попов, К. Българското езикознание в края на XIX и началото на XX в. — В: История на славистиката от края на XIX и началото на XX в. С., 1981, 118 — 125.
- ¹¹ Танчев, Ив. Българската държава и подготвянето на специалисти с европейско образование. — Исторически преглед, 1992, № 1 — 2, 118 — 125.
- ¹² Енциклопедия на българската възрожденска интелигенция. С., 1988, с. 270; Недялков, Ал. Варненското медицинско дружество. С., 1910, 52 — 53.
- ¹³ Запрянов, Н. и др. Медицински биографичен справочник. С., 1992, с. 7, 50.
- ¹⁴ Пак там, с. 84; Куртев, В., В. Ганева и др. Дейци на българската медицина и здравеопазване. С., 1986, с. 185; Срв. и ЦВА, ф. 1, оп. 5, а. е. 84, л. 16, 75 и др.; а. е. 97, л. 306; а. е. 114, л. 69.
- ¹⁵ Летописи на Лекарския съюз в България. 1914, № 7 — 8, с. 375.
- ¹⁶ Държавен архив — Варна, ф. 743к, оп. 1, а. е. 23, л. 1; Куртев, В., В. Ганева, и др. Цит. съч., с. 106. За заслугите на Головина в областта на медицината и здравеопазването са писали: С. Израел, Я. Гочев, Вл. Иванов и Л. Иванова, Т. Киркова, Н. Фесчиева и най-вече Г. Николов и Д. Николова. Освен тези специалисти по история на медицината, с биографията на А. Головина се е занимавал и покойният К. И. Поглубко.

- ¹⁷ Русев, М. Исторически преглед на медицинската част и медицинската книжнина в България. С., 1904, с. 22 — 25 от прил. указател.
- ¹⁸ Куртев, В., В. Ганева и др. Цит. съч., с. 45.
- ¹⁹ Пак там, с. 368; Алманах..., 1929, с. 528.
- ²⁰ Алманах..., 1940, с. 600 — 601.
- ²¹ Сто години БАН..., с. 115; Енциклопедия..., с. 103. ЦВА, ф. 012, оп. 1, а. е. 82, л. 31 — 33.
- ²² Алманах..., 1929, с. 243; Сто години БАН..., с. 156.
- ²³ Топенчаров, Вл. Българската журналистика (1885 — 1903). С., 1983, с. 203, 204, 238 и др.; Благоев, Д. Съч. Т. 4, с. 288 — 289.
- ²⁴ Тинева, К. Гаврил Георгиев — биографичен очерк. С., 1964, с. 26. Дуков, В. Борбата на Г. Георгиев за марксистки организационни принципи на БРСДП (1900 — 1903 г.). — Известия на Института по история на БКП. 1976, Т. 34, с. 9.
- ²⁵ Благоев, Д. Съч. Т. 7, с. 203 — 204; Авджиев, Ж. Българската литература след Освобождението. С., 1970, с. 250 — 270.
- ²⁶ Псев, Ал. Прославен ден на Борис Дякович — В: Сборник Борис Дякович. 1926, с. 5 — 74. От същата фамилия е и известният варненски адвокат Александър Дякович — брат на Борис и Владимир.
- ²⁷ Жечев, Н. Човекът на дълга. — В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. 4, В. Търново, 1995, с. 264 — 284.
- ²⁸ Българска Бесарабия. Бр. единствен, 28 ноем. 1938, с. 3. Енциклопедия на българската музикална култура. С., 1967, с. 336.
- ²⁹ Архив на БАН, ф. 3к, а. е. 1130, л. 26 — 28.
- ³⁰ Танчев, Ив. Цит. съч., с. 101 — 104.